

Гончаренко Л. Л. Отто фон Бисмарк и Самоанский законопроект 1879–1880 гг.

В статье исследованы причины признания канцлером Отто фон Бисмарком необходимости активизации колониальной политики Германской империи в 1879-1880 гг. Особое внимание уделено взглядам рейхсканцлера на колониальную политику. Рассмотрено отношение представителей промышленных и банковских кругов к активизации колониальной экспансии Германии. Охарактеризована дискуссия в немецком обществе относительно Самоанского законопроекта и перспективы приобретения заокеанских колоний. Освещены причины провала этого законопроекта в рейхстаге.

Ключевые слова: Германия, Отто фон Бисмарк, канцлер, рейхстаг, колониальная политика, Самоа.

Goncharenko L. L. Otto von Bismarck and The Samoan Bill 1879-1880

The article examines the reasons of recognition as necessity the activation of the colonial policy of the German Empire by the Chancellor Otto von Bismarck in 1879-1880. Particular attention is paid to the views of the Chancellor on colonial policy. Attitude of industrial and banking circles to enhance of Germany's colonial expansion is analyzed. The debates about the Samoan Bill and prospects of acquisition of overseas colonies in German society are characterized t. The article shows the reasons of failure of this bill in the Reichstag.

Keywords: Germany, Otto von Bismarck, the Chancellor, the Reichstag, colonial policy, Samoa.

УДК 94:[655:329.14]"18/19"

Б. С. Павловський

СТАНОВЛЕННЯ ВИДАВНИЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ РОСІЙСЬКОЇ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНОЇ ЕМІГРАЦІЇ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

У країнах Європи політичні емігранти з Росії розгорнули широку мережу видавництва і друкарень, щоб забезпечити своїх товаришів по еміграції і тих, що залишилися в Росії необхідною літературою. Останні роки 19 ст. характеризувалися різноманіттям напрямів і течій, поглядів і думок з ідейно-теоретичних і тактичних питань суспільного життя Росії, шляхів його подальшого розвитку. Розкол партії на більшовиків і меншовиків ускладнив роботу друкарень, які обидві сторони прагнули захопити і використовувати в своїх цілях.

Ключові слова: еміграція, соціал-демократія, видавнича діяльність

Деякий час після розпаду СРСР займатися дослідженням більшовизму, різних його аспектів, вважалося мало перспективним, майже непристойним. Але поступово ця глибокопомилкова думка стала розмиватися. Більшовизм як явище треба, звичайно, досліджувати, але досліджувати з інших світоглядних позицій. І такі роботи стали вже з'являтися. Перш за все, слід вказати на колективну монографію «Социокультурные основания и смысл большевизма» (Новосибірськ, 2002) [1], а так само монографію С.В. Тютюкіна «Меньшевизм: страницы истории» (М., 2002) [2].

З'явилися також і досить цікаві статті по цій проблематиці. Вкажемо лише на дві з них: Е.А. Грігор'євої [3] і В.Б. Пастухова [4]. Ось, що пише останній про російський марксизм: «Це абсолютно самостійна течія, хоча і зберігає родинні зв'язки зі своїми прабатьками». Це не випадковість, – пише автор статті, – а історично обумовлене вираження самосвідомості російського народу [4, с.102].

Як же створювалася видавнича база російської соціал-демократії в еміграції і розгорталася видавнича діяльність останніх? Що стосується преси російської політичної еміграції, у тому числі і соціал-демократії що знаходилася в самих різних країнах світу, то цій проблемі присвячена докторська дисертація О.І. Савченко, захищена в 1998 році [5]. У авторефераті цієї роботи абсолютно справедливо говориться про те, що представники політичної еміграції, виступаючи на сторінках своєї преси, «прагнули апробувати свої теоретичні установки не лише на практиці, але і в полеміці з представниками інших ідейних течій. У безперервних дискусіях, що виплеснулися на сторінки зарубіжних друкарських органів, формувалися нові стратегічні і тактичні положення, які потім включалися в програми політичних партій» [5, с.20].

У радянській історичній енциклопедії надано визначення самого поняття «еміграція революційна» – «це сукупність осіб, що вимушено покинули Батьківщину у зв'язку з неможливістю відкритої політичної діяльності для ведення революційної або національно-визвольної боротьби» [4, с.499].

Революційна еміграція пройшла ті ж основні етапи, що і весь революційний рух в Росії: дворянський (1825-1861 гг.), різночинський або буржуазно-демократичний (1861-1895 гг.), пролетарський (1895-1917 гг.).

Природно, що поряд з пролетарською еміграцією мала місце і різнорідна непролетарська політична еміграція.

К. Маркс, Ф. Енгельс [6] і В.І. Ленін [7] в своїх роботах неодноразово зверталися до різних проблем революційної еміграції, будучи самі багато років емігрантами.

За офіційними даними департаменту поліції, в країнах Європи в кінці 19-початку 20 ст. налічувалося близько 20 тисяч політичних емігрантів [8, с.5]. Перебравшись за кордон, політичні емігранти розгортали широку мережу друкарень, щоб забезпечити своїх товаришів по боротьбі, що залишилися в Росії, необхідною літературою. Російські соціал-демократи-емігранти починали цю роботу не на порожньому місці, за їх спиною був багатющий досвід видавничої діяльності революціонерів-емігрантів попередніх двох етапів революційного руху в Росії.

І тут, перш за все, слід назвати ім'я О.І. Герцена, що заснував в 1853 році в Лондоні Вільну російську друкарню і що видавав разом з Н.П. Огаревим «Полярну звезду» і «Колокол». Про відкриття цієї друкарні англійська газета «The Leader» писала: «З кожним днем Лондон все більше стає центром розумового руху. Знаменитий російський емігрант Герцен... тільки що заснував на свій власний рахунок російську друкарню» [9, с.72].

Про розмах видавничої діяльності російської революційної еміграції свідчать такі цифри: у період з 1853 по 1864г. еміграція випускала більше 20 газет і журналів, видала понад 300 книг і листівок, що друкувалися в 5 російських і більш ніж 20 західно-європейських друкарнях [10, с.502].

Ще більший розмах отримала видавнича діяльність російських політичних емігрантів в другий різночинський період революційного руху в Росії. З 1865 р. центр російської революційної еміграції перемістився до Швейцарії (Женева, Цюрих, Берн). Різні течії російського народництва концентрували свої зусилля довкола певних друкарських видань: бакуністи видавали свою газету «Работник» (1875-1876 рр.); члени «Землі і Волі» – журнал «Община»; російсько-польський гурток «якобінців» групувався довкола журналу «Набат» (1875-1881 рр.); прибічники П.А. Кропоткіна, що переїхав в 1887 г. у Женеву, стали видавати журнал «Ze Revolte»; М.П. Драгоманов і його однодумці українські федералісти видавали спочатку збірку, потім журнал «Громада» [10, с.502].

Зі всього цього спектру видань в 70-і роки 19 ст. виділялося видання журналу «Вперед!», що продовжило традиції герценовського «Колокола».

Всі ці видання залучали до своєї роботи і тих російських студентів, які навчалися в університетах західно-європейських країн, у тому числі і євреїв, які не могли здобути освіту в Росії. Канадський історик Е. Хаберер в своїй книзі «Євреї і революція в Росії 20 ст.» (Кембрідж, 1995) переконливо показав динаміку включення євреїв в російський революційний рух. З початку 1870-х по кінець 1880-х єврейська участь в цьому русі кожні 4-5 років зростала на 5 %. У 1874-1876рр. доля євреїв доходить до 6-7%, а в 1878-1879 рр. – до 9%, що значно перевищувало їх пропорцію в населенні Російської імперії. Крутий підйом в такій участі позначився на початок 1880-х рр. – 14-15%, а в 1886-1889 рр., роки занепаду революційного руху в Росії, євреї складали вже 35-40%. А. Локшин вважає, що «єврейська молодь до цього часу по суті перетворилася на критичну масу російського революційного руху, особливо на півдні Росії» [11, с.92]. Тому і не дивно, що в різних виданнях політичної еміграції працювало так багато євреїв.

Соціал-демократична спрямованість видавничої діяльності російської революційної еміграції почалася з моменту освіти в 1883р. групи «Звільнення праці», яка розвернула видання «Бібліотеки сучасного соціалізму» (1883-1902 гг.), «Робітничої бібліотеки» (1884-1903) і збірки «Соціал-демократ». У спеціальній заяві засновників цієї групи було сказано, що її завдання зводяться до поширення ідей наукового соціалізму шляхом перекладу російською мовою оригінальних видань в цій області [12, с.29].

Російська соціал-демократична еміграція брала участь і в становленні 2-го Інтернаціоналу (1889 р., і в роботі його конгресів, знаходячись в різних країнах Європи: А.І. Зунделевич, В.І. Іохельсон, Г.Е. Гуревич і інші – у Німеччині; С.Л. Чудновський, С.Л. Клячко і ін. – в Австро-Угорщині; І. Прісецький і ін. – в Сербії і т.д. [10, с.506].

У 1895 р. у Петербурзі був створений «Союз боротьби за звільнення робітничого класу», який, по суті, став прообразом більшовицької партії. В керівництві цього «Союзу» були В.І. Ленін (Ульянов), Ю.О. Мартов (Цедербаум) і ін. [13, с.150]. Цьому і іншим подібним «Союзам», що виникли в інших містах Росії, була дуже потрібна різна соціал-демократична література, щоб успішно вирішувати головну задачу – поєднання теорії з практикою робітничого руху в Росії.

Останні роки 19 ст. характеризувалися різноманіттям напрямів і течій, поглядів і думок з ідейно-теоретичних і тактичних питань суспільного життя Росії, шляхів його подальшого розвитку. В той же час в суспільному русі країни ще не склався напрям, здатний повести її по шляху здійснення еволюційної модернізації [14, с.304]. В той же час стали формуватися різні політичні партії зі своїми програмами, своїми уявами про подальший розвиток країни.

У березні 1898 р. відбувся 1 з'їзд РСДРП, який, поряд з іншими важливими питаннями, поставив так само і питання, пов'язане з видавничою діяльністю партії. Так, в «Статуті колоквиуму» (з конспіративних міркувань, так називався розпорядок роботи з'їзду), складеним Б.Л. Ейдельманом, передбачалося, поряд з розвитком видавничої діяльності безпосередньо в Росії, так само усіякий розвиток «стосунків з російським соціал-демократичним Союзом за кордоном (перевезення нелегальних листівок та ін.)» [15, с.82]. «Союз російських соціал-демократів» за рішенням з'їзду партії офіційно повинен представляти її «поза межами Росії» [15, с.98].

Таким чином, перша спроба створення партійного видавництва була зроблена ще 1 з'їздом РСДРП, але з різних причин ця спроба виявилася нереалізованою.

Закони Швейцарії надавали відносну свободу для діяльності політичних емігрантів різних напрямів. В.Д. Бонч-Бруевич згодом згадував: «Кожен з нас, революціонерів того часу, до Швейцарії мав особливе відчуття. Ця країна була тоді близька діячам нашої революції... І Герцен, і Бакунін, і каракозовці, і народники, і анархісти, і землевольці, і соціал-демократи, і, нарешті, більшовики спокійно проживали у вільних кантонах Швейцарської республіки» [16, с.196].

Великі колонії російських емігрантів були в Женеві, Цюриху, Берні, Лозанні і інших містах республіки. У своїх спогадах І. Лалаєнц відзначав: «У Женеві так багато було росіян, що жартома пропонували її перейменувати в місто Женевськ Швейцарській губернії» [17, с.3].

У жовтні 1901р. була утворена «Закордонна ліга російської революційної соціал-демократії», в Статуті якої були визначені такі завдання: сприяння виданню і поширенню газети «Іскра» і журналу «Зоря»;

публікація і доставка до Росії видань «Бібліотеки сучасного соціалізму» і «Робітничої бібліотеки»; ознайомлення зарубіжної громадськості з ходом революційного руху в Росії [18, с.59-62]. Розкол партії на більшовиків і меншовиків ускладнив роботу друкарні «Искри», яку прагнули захопити останні і використовувати в своїх цілях [19, с.419]. Меншовики всіляко перешкоджали друкуванню більшовицької літератури в цій друкарні. М.М. Літвінов писав Леніну в серпні 1904 р.: «Треба вам бути готовими до того, що закордонна каса, експедиція і друкарня і інше віднімуть у вас» [20, с.445]. Одним словом, боротьба за технічні установи партії між більшовиками і меншовиками за кордоном прийняла запеклий характер. Примиренець В.А. Носков, що завідував в цей час друкарнею, безпідставно затримував видачу брошури «Наші непорозуміння», авторами якої були Галерка (М.С. Ольмінський) і Рядовий (А. Богданов) [21, с.75].

Враховуючи обставини, що склалися, більшовики створили за кордоном «Видавництво соціал-демократичної літератури В.Д. Бонч-Бруєвича і Н. Леніна». У оголошенні про це видавництво Бонч-Бруєвич писав: «Роблячи видавництво соціал-демократичної партійної літератури, особливо присвяченому захисту принципової позиції більшості другого партійного з'їзду, запрошує всіх співчуваючих до матеріальної і літературної підтримки цього почину». До роботи в цьому видавництві були притягнені такі видатні партійні публіцисти, як Воровський, Ольмінський, Богданов, Лепешинський і ін. [20, с.357].

Бонч-Бруєвич, талановитий організатор і освічена людина, багато зробив для партії у видавничій справі. Саме він з'явився ініціатором створення Бібліотеки і Архіву РСДРП. Бонч-Бруєвич підтримував ділові зв'язки з друкарнями Цельнера, Шольца і Ляхоцького в Женеві і Дітца в Штутгарті [22, с.4].

У такому стані видавничої діяльності соціал-демократії в еміграції і зустріли більшовики початок Першої революції в Росії (1905-1907 рр.).

Джерела та література

1. Кондаков И.В. Рец. на: Ахиезер А.С., Давыдов А.П., Шуровский М. А. Социокультурные основания и смысл большевизма. – Новосибирск, 2002 // Вопросы философии. – 2004. – №7.
2. Зевелев А.И., Смирнова М.И. Рец. на: Тютюкин С.В. Большевизм: страницы истории. – М., 2002 // Новая и новейшая история. – 2004. – №4.
3. Григорьев Е.А. У истоков теории и практики российских марксистов // Вопросы истории. – 2004. – №7.
4. Пастухов В.Б. Русский неомарксизм // Общественные науки и современность. – 2004. – №4.
5. Савченко А.И. Пресса советской политической эмиграции в конце 19 - начале 20 в.: автореф... докт. ист. наук. – М., 1998.
6. Маркс К., Энгельс Ф. Прусские эмигранты // Сочинения. Т.7: Воззвание о помощи немецким эмигрантам. – Там же; Великие мужи эмиграции. – Т.8.
7. Ленин В.И. Развитие капитализма в России // Полн.собр.соч. – Т.3: Критические заметки по национальному вопросу. – Т.23; Английские либералы в Ирландии. – Т.24.
8. Заграничная агентура департамента полиции / Записки С.Г. Сватикова и документы заграничной агентуры. – М., 1941.
9. Пирумова Н.М. Александр Герцен: революционер, мыслитель, человек. – М., 1989.
10. Советская историческая энциклопедия. – Т.16. – М., 1976.
11. Из истории и мифологии революции. Почему евреи? («Круглый стол») // Отечественная история. – 2000. – №2.
12. Литературное наследие Г.В. Плеханова. – Вып.8. – Кн.1. – М., 1940.
13. Отечественная история. Вопросы, ответы. – М., 2002.
14. Орлов А.С., Георгиев В.А., Георгиева Н.Г. История с древнейших времен до наших дней. – М., 2000.
15. Первый съезд РСДРП. Март 1898г.: Документы и материалы. – М., 1958.
16. Бонч-Бруєвич В.Д. Избр. соч. в 3-х т. Т.2.: Статьи, воспоминания, письма. 1895-1914 гг. – М., 1961.
17. Лалаянц И. У истоков большевизма. – Вып.2. – М., 1931.
18. Ленинский сборник 7. – М., 1939.
19. Переписка В.И. Ленина и редакции газеты «Искра» с социал-демократическими организациями в России. 1900-1903. Сб. док. в 3-х т. – Т.2. – М., 1969.
20. Переписка В.И. Ленина и редакции газеты «Искра» с социал-демократическими организациями в России. 1903-1905. Сб. док. в 3-х т. – Т. 2. – М., 1970.
21. Демиденко Г.Г. Дел у революции немало... Очерк жизни и деятельности В.Д. Бонч-Бруєвича. – М., 1976.
22. Российский центр сохранения и использования документов российской истории (РЦСИДНИ). – Ф.283. – Оп.1. – Д.23.

Паєловський Б. С. Становлення видавничої діяльності російської соціал-демократическої еміграції (кінець ХІХ – початок ХХ в.)

В країнах Європи політичні емігранти з Росії розвинули широкі мережі видавництва і типографій, щоб забезпечити своїх товаришів по еміграції і тих, хто залишився в Росії необхідною літературою. Останні роки ХІХ в. характеризувалися різноманітністю напрямків і течій, взаглядів і мислей по ідейно-теоретическим і тактическим питанням громадської життя Росії, шляхів її подальшого розвитку. Розкол партії на більшовиків і меншовиків ускладнив роботу типографій, які обидві сторони намагалися захопити і використати в своїх цілях.

Ключеві слова: еміграція, соціал-демократія, видавническа діяльність.

Pavlovsky B. S. Formation of publishing activities of the Russian social-democratic emigration (late XIX - beginning of XX century)

The political emigrants from Russia made a wide network of the typographical institutions in the countries of the Europe in order to produce and offer the necessary literature to the comrades-in-emigration that stayed on their native land. The last years of the 19th century characterized by the diversity of directions and movements, points of view and ideas on ideological-theoretical and tactical questions of the social life of Russia, ways of its further development. Cave of the parties for Bolshevik and Menshevik made the work of typographical institutions more difficult. Both parties tried to capture and use them for their own intentions.

Keywords: emigration, social democracy, publishing